

ИЗЛЕТИ КАО ПРИМАРНИ И ПРАТЕЋИ ОБЛИЦИ ДРУГИХ ТУРИСТИЧКИХ КРЕТАЊА У ДЕЛИБЛАТСКОЈ ПЕШЧАРИ

Недељко Ковачев¹, Јован Ромелић^{II}, Татјана Пивац^{II}, Тамара Лукић^{II}

Примљено: 12.05.2014. | Прихваћено: 18.11.2014.

РЕЗИМЕ: Делиблатска пешчара је специјални резерват природе, лоцирана у источној Србији, односно југоисточном делу Војводине. Позната је као дестинација екотуризма, едукационог, рекреативног и ловног туризма и секундарно боравиште. У складу са ресурсним предиспозицијама и постојећим третманом заштите, екотуризму се даје примарно место при функционалној туристичкој класификацији Пешчаре, подразумевајући кратак боравак гостију. С друге стране, на ивицу заштићеног дела Пешчаре надовезује се неколико локалитета стационарног туризма (Чардак, Шушара, Девојачки бунар и др.) одакле се одвијају излетничка кретања по заштићеним деловима Пешчаре. Пошто се ови излети јављају као пратећи феномен стационарног боравка и скоро су редовно комбинују са њим, они чине индиректни вид излетничких кретања. Али Пешчара је, такође, традиционално исходиште излетника из околних емитивних, урбаних насеља која се налазе у контрактивној зони (Београд, Панчево, Вршац, Алибунар и др.). Пошто се излети директно одвијају на релацији емитивно место ван Пешчаре – излетничке стазе и пунктови у специјалном резервату природе, ову другу врсту кретања, махом изражену током викенда и празника, прихватамо као директни вид излетничких кретања. Рад је конципиран тако да су излетничка кретања груписана по локалним путним правцима и коридорима по којима се већина излетника креће. Након тога, су селектоване туристичке вредности значајних локалитета и објеката које се налазе дуж сваког излетничког правца уз истицање хијерархије туристички значајних атрактивних атрибута. На крају рада су дати предлози мера за унапређење излетничких кретања у овој дестинацији.

Кључне речи: Делиблатска пешчара, излетничка кретања, излетничке туре, емитивни центри

^I Покрајински завод за заштиту природе, Радничка 20а, 21000 Нови Сад.

^{II} Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад, контакт: jomel@uns.ac.rs

УВОД

Специјални природни резерват Делиблатска пешчара, смештен у североисточном делу Србије и југоисточном делу Војводине, јесте традиционално исходиште излетника из околних емитивних урбаних насеља која се налазе у његовој контрактивној зони. Овакав вид излета, због континуитета кретања од туристичких емитивних центара до излетничких локалитета, можемо означити као директна. С друге стране, посетиоци стационарних туристичких локалитета који се налазе уз рубну зону специјалног природног резервата, упуштају се у кретања дуж обележених излетничких итинерера Резервата, било пешице или користећи одговарајућа превозна средства. Овакви излети, будући да се одвијају на релацији: емитивни центри ван Пешчаре – локалитети стационарног туризма на рубу Пешчаре – излетнички локалитети у Пешчари, јесу индиректног карактера. Глобално узевши, број излетника је већи у туристички афирмисаним локалитетима и дуж претежно обележених излетничких итинерера, током пролећних и јесењих дана и за време манифестација везаних за неке атрактивне локалитете у Пешчари, викенда и празника.

Ова кретања се јављају углавном као групна, породична или у паровима, мада има и појаве масовнијих посета, претежно уз ивицу специјалног парка природе, али у организованој форми. Градња или реконструкција ресторатерских објеката ван заштићених простора али и близу специјалног природног резервата, стварање нових туристичких локалитета на читавом заштићеном простору и ширем подручју, као и организација водичке службе, довела је до значајнијег повећања обима и праваца излетничких кретања која нису до сада значајније изучавана (Ромелић, Томић, 1998, 2000, 2003; Јована Бранков, 2010 и др.)

Групним или организованим кретањима допринела је и чињеница да су у атрактивним деловима Пешчаре обележаване стазе дуж дрвећа која их уоквирују и обнављане сечењем коровских биљака, тако да је кретање кроз шумско-ливадски и пешчани простор постало сигурније, временски предвиљивије и прилагодљивије за планирање кретања и друге активности.

Из ових разлога определили смо се за истраживање излетничких кретања у дестинацији Пешчаре, при чему смо рад конципирали тако да их обрадимо и групишемо по локалним путним правцима и коридорима по којима се већина излетника креће. Након тога смо одабрали туристичке вредности значајних локалитета и објеката које се налазе дуж сваког излетничког правца, оцењујући њихов значај за излетничка кретања. На основу свог досадашњег искуства, компаративном методом и теренским радом, настојали смо да сазнамо обим излетничких кретања на сваком мање или више проходном правцу и локалитетима појединачно.

ДУЖИНА ТРАЈАЊА, РАДИЈУС И ЕКОНОМСКИ КАРАКТЕР ИЗЛЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА

При одређивању максималне дужине трајања излетничких кретања као најважнијег критеријума њиховог идентитета, карактеристична је појава дихотомије. Та двозначност произилази из нејасно дефинисаног става о томе да ли појам излета априори искључује могућност ноћења или је дозвољава. Ако посматрамо статистику Светске туристичке организације, доћи ћемо до податка да се излетником сматра туриста који у месту борави краће од 24 часа, односно не ноћи у месту посете (WTO). Сличан став имају и Борис Вуконић и Недељко Чавлек (2001) који истичу да је излетнички туризам облик туристичког промета у којем се не остварује ноћење. Међутим, ови аутори настављају своје разматрање констатацијом да се одмор током радне седмице у великом броју земаља продужио на више од једног дана, па се тако излетима сматрају и путовања која се одвијају викендом, што значи да могу укључивати и једно до два ноћења. У том смислу се разликују полудневни, дневни и викенд излети, а у основи представљају краћа путовања са забавном, спортском, културном или научном сврхом.

Према Живадину Јовичићу (1980) излетнички туризам је масован, комбинован облик туристичких кретања, која се од осталих разликују углавном по трајању, а која према режиму слободног времена, пак могу бити тродневна и четвородневна. Овај аутор даље наводи да то важи само у случају када су такви излети засновани на одговарајућем режиму слободног времена, тако да се у супротном може говорити само о посебном облику туристичког кретања (Јовичић, 1980). Помињући режим слободног времена, аутор вероватније мисли на слободне дане добијене на име државних и верских празника, када спојени са викендом могу представљати континуирани скуп од четири или пет дана.

Преовлађује мишљење да су излети краткотрајна кретања у зони туристичких дисперзива, где радијус и величина дисперзивно-туристичке зоне не може бити чврст критеријум за дефинисање ове врсте кретања (Јовичић, 1980). У том смислу, Јовичић (1980) и Томка (1990), када објашњавају појам дисперзивне зоне, истичу да је њена величина одређена потребама рекреације градског становништва, као и богатством, врстама и атрактивношћу приградског простора.

Када се ради о излетничком туризму као виду туристичког кретања, сама чињеница да је реч о одређеној врсти туризма, наводи на закључак да је и излетнички туризам привредна делатност. То и потврђују неки аутори када о овој врсти кретања говоре као о виду туризма који увелико побољшава туристички промет и доприноси бољем коришћењу туристичких капацитета, јер се одвија готово током целе године (Галичић, 1999), или као о фактору значајног повећања туристичке потрошње (Јовичић, 1980). Истина, Ж. Јовичић, нешто касније износи став, позивајући се на француске литетурне изворе, да су излетничка кретања у целини економски најнестабилнија категорија промета, јер су осетљива на факторе различитих врста, међу којима се посебно истичу климатски, психолошки и организациони.

Овде, пак следи дуализам излетничких кретања, што значи да, када су у питању економски ефекти и статус излетничких кретања као туристичке делатно-

сти, имамо два потпуно различита става. Наиме, излетнички туризам рекреативног типа, познат као пикник, у својој основи има одређену потрошњу, али која се, у највећој мери, ако не и потпуно, остварује код куће. Мисли се на храну и пиће, који су код пикника обавезни, а припремају се од стране учесника (Вебстер, 1973), што би значило код куће, или су неке карактеристичне намирнице купљене у зони сталног боравка или куповине. У том смислу, није испуњен основни циљ, а то је потрошња на дестинацији. Пикник, такође подразумева коришћење сопственог превозног средства, па и то потврђује претходне ставове. Дакле, економски ефекти, у целини су минимални, јер све што се троши, на излетима ове врсте, не укључује услугу и маржу, као основне факторе зараде у туризму и другим терцијарним делатностима (McDaniels, T. Trousdale, W., 1999; www.turizmologija.com_VukGarača).

ФИЗИЧКОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИТИКЕ ПЕШЧАРЕ КАО ОСНОВА НАСТАНКА ЕКОТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

Делиблатска пешчара, у истраживањима мађарских и наших научника (Wessely, Букуров, Милојевић и др.) називана је Банатском пешчаром, Банатским песком, Великом пешчаром. Ова пространа пешчана област, елипсоидног облика окружена лесним творевинама покривеним плодним земљиштем, протеже се између Делиблата, Дубовца, Банатског Карловца, Алибунара, Владимировца и Морморка. Пружа се правцем северозапад–југоисток у дужини од 60 km, а ширина јој износи 25 km. Просечна надморска висина је 138 m (Букуров, 1984).

Делиблатска пешчара, у окружењу културне степе, представља острво степе и шумо-степе, на јединственом, заталасаном динском рељефу. Највећа је европска континентална пешчара настала током дилувијума (Букуров, 1984). На јужном ободу Панонске котлине се, након повлачења мора, односно касније језера, почиње под утицајем ветра таложити прво лес, а затим и живи песак, кога су претходно нанеле реке са Карпата – Караш, Нера и Моравица у лагуне некадашњег Панонског мора, а касније Дунава који је наследио корито којим је ово море отекло. Под утицајем ветрова се наслаге песка развејавају стварајући специфичан дински рељеф. Дине жутог и сивог песка, дужине 100-500 m, са максималним висинским котама близу 200 метара н. в., правилног су ЈИ–СЗ правца простирања, као што је усмерен и цео комплекс Пешчаре. Изразито динамичан рељеф карактерише подручје такозваног Високог песка - северни и централни део Пешчаре, где је на појединим местима разлика између врхова дина и интерколинских депресија и по 30 метара. На овом простору налазе се најатрактивнији пејзажи Делиблатске пешчаре (Букуров, 1984; Буторац, Хабијан-Микеш, 1997).

Изразит дински рељеф, који издваја Делиблатску пешчару од осталих пешчара код нас и у суседним државама Панонске низије, условио је специфичне еколошке прилике, разноврсност станишта и веома специфичан и разнолик биљни и животињски свет, што свеукупно карактерише подручје посебним еволутивним процесима и израженим биодиверзитетом. Стога Делиблатска пешчара представља

јединствен геоморфолошки и еколошко-биогеографски феномен не само Панонске низије, већ и читаве Европе.

Полустепска клима са просечном количином воденог талога од 633 mm, средњим годишњим температурама од 9,5°C до 11°C и великим колебањима температуре како током године, тако и у току дана издвајају простор Делиблатске пешчаре од непосредне околине. За подручје Пешчаре, типична одлика микроклиме су мразишта у интерколинским депресијама, у којима годишња амплитуда екстремних температурних вредности на површини тла износи и до 73°C. Позни пролећни мразеви се овде јављају чак и у мају, а рани јесењи већ у септембру месецу. Специфична клима коју одликује и изразито сушни летњи период, пресудно је утицала на формирање биљног покривача, као и животних заједница у целини, омогућајући опстанак само врстама које имају моћ прилагођавања на овако екстремне услове живота. На услове опстанка живог света значајно утиче и владајући југоисточни ветар – кошава, који у налетима, велике јачине, дува нарочито у зимским и пролећним месецима, понекад и по 6-8 недеља (Лазих и др., 2008).

Делиблатска пешчара, мада лежи на моћном водоносном слоју, представља изузетно безводно подручје без извора и површинских водотока. Само на Ниском песку, који се налази уз алувијалну раван Дунава, на крајњем југоисточном делу Пешчаре, са надморским висинама до 100 m, подземна вода у издувинама избија на површину, формирајући сталне баре (Попина и Замфиорова бара). Бунари копани у пределу Високог песка досежу дубину и до 200 m (Буторац, Хабијан-Микеш, 1997).

Педолошка подлога на моћним наслагама еолског песка, коју чини развојни низ од иницијалних земљишта на жутом песку до парарендзина черноземског типа и шумских песковитих земљишта у фази огајњачавања, изражен дински рељеф, хидрографске и климатске прилике условили су специфичне биолошке процесе на Делиблатској пешчари. Стога ово подручје одликује изворни мозаик – комплекс травних, жбунастих и шумских станишта. Овај споменик давнашње историје природе Панонске низије једно је од ретких прибежишта за многе специфичне врсте флоре и фауне које су у европским и светским размерама природне реткости. Као такво, целокупно подручје представља значајан генетски ресурс наше планете (Живковић и др., 1972).

Присутни пешчарски, степски и шумски екосистеми, са карактеристичним мозаиком животних заједница условили су значајну разноврсност и богатство флоре. Међу око 900 врста виших биљака, многе су реткости, реликти, као и врсте које су у свом распрострањењу ограничене на Панонску низију (панонски ендеми) и на њено окружење (панонски субендеми). Све ове врсте су од нарочитог научног значаја. Међу врстама, од којих су многе законом заштићене, истичу се оне за које је Делиблатска пешчара једино станиште у Војводини и Србији (Буторац, 1999).

Са већим насељавањем, околна земљишта су обрађивана, тако да се сав притисак сточарства слегао на преостале пашњаке Банатске пешчаре, што је довело до уништавања вегетације и откривања песка. У периоду од 1810. до 1815. године је, званичним премером, констатовано 16.800 ha невезаног песка – вејача. Стога је тадашњи директор јужнобанатске шумске управе, Фрања Баховен, по указу Бечког двора, припремио прву „Основу за везивање песка и његово пошумљавање“.

Прво планско уређивање и пошумљавање песка започело је 1818. године а траје и данас (Буторац, 1999).

Историја пошумљавања везана је за две основне врсте – багрем и бор, а у мањој мери су сађене и тополе – беле и црне, бреза, јаблан. Поред дрвећа коришћено је и семе аутохтоних зељастих пешчарских биљака – главоча и пешчарског вијука. Остаци пошумљавања различитим врстама дрвећа присутни су и данас и делом су допринели разноврсности пејзажа Пешчаре. Истовремено оставили су у наслеђе низ проблема са багремом. Највећи део површине Делиблатске пешчаре је под багровим састојинама (око 40%) које су данас углавном деградирани и претворени у непроходне шибљаке (Буторац, Хабијан-Микеш, 1997). Ова чињеница се посебно негативно одражава на просецање и одржавање пешачких стаза.

Трагови људске активности, који се могу користити у будућности су, између осталог, подела подручја на правоугаона шумска одељења раздвојена противпожарним пругама, које омогућују приступ сваком делу овог простора, као и постојећи шумски путеви који обезбеђују могућност разгледања Делиблатске пешчаре са свих страна и из свих насеља која је окружују. Овај моменат свакако треба користити у будућем развоју туризма на заштићеном природном добру.

Са првим већим радовима у шумарству, већ првим Привредним планом, 1912. године, на Делиблатској пешчари започела је и планска заштита природних вредности. На два мања комплекса, издвојено је, у циљу заштите флористичких вредности и обезбеђења спонтаног развоја вегетације, укупно пет „природних споменика“ површине 287,74 ха. Ови резервати су задржани у свим каснијим привредним плановима. Године 1951, решењима Завода за заштиту и научно проучавање природе СР Србије простори „Под Црним врхом“ и „Код Рошијане“ проглашени су строгим природним резерватима. Спонтани развој овде присутних животних заједница представља јединствен споменик историје природе специфичних пешчарски станишта Панонске низије, који морамо, без човековог негативног утицаја, сачувати за будућа поколења. Од 1965. године, до данас, подручје Делиблатске пешчаре је заштићено и проглашено добром од посебног интереса, како у заштити природе, тако и шумарству.

Од фебруара 2002. године Делиблатска пешчара је, у складу са Законом о заштити животне средине, уз уважавање међународне категоризације природне баштине, заштићена Уредбом Владе Републике Србије као специјални резерват природе од националног значаја (Прве категорије), на површини од 34.829,32 ха. За стараоца су одређени ЈП “Војводинашуме”, ШГ “Банат”, Панчево.

У односу на досадашњу заштиту, али и могућности интегралног коришћења простора, значајно је проширење граница заштићеног природног добра којим је, поред дела Дунава, са припадајућим адама, мочварама и ритовима, обухваћена и лесна творевина, изванредне геоморфологије, коју чине две целине – Думача и Загајичка брда, под шумском и степском вегетацијом. Шуме Думаче последњи су остаци шумо-степских целина *Aceri tatarico-Quercion* у Војводини, односно Панонској низији, док степска станишта Загајичких брда карактерише присуство ретких и угрожених биљних и животињских врста. Ово подручје својим природним вредностима и наглашеном динамиком пејзажа умногоме доприноси укуп-

ним вредностима Делиблатске пешчаре. Новим границама обухваћене су и пашњачке површине на којима је пожељна традиционална испаша нарочито оваца. Ово су освежавајући пејзажни детаљи који представљају значајан потенцијал будућег туризма (Буторац, Хабијан-Микес, Видер, 2002).

Заштита и развој екосистема Делиблатске пешчаре разрађује се новим планским документима, који ће одредити даљу политику заштите природних вредности, шумарства, ловства и осталих видова коришћења. Међу њима се, као значајна развојна компонента обрађује и туризам. Усаглашавање свих присутних интереса са природним потенцијалима и пре свега потребом очувања Пешчаре, као последње и највеће оазе пешчарско-степске и шумске вегетације која је некада доминирала Панонском низијом, обезбедиће опстанак овог јединственог простора и једног од најважнијих центара биодиверзитета, не само у нашој земљи већ и у Европи и подручја од изванредне универзалне вредности, како за заштиту природе, тако и за науку.

Уредбом је на заштићеном природном добру утврђен тростепени режим заштите, у оквиру ког су издвојене зоне са одговарајућим режимима и мерама заштите.

Зона I степена заштите обухвата површину од 2.353, 80 ha (6,76%) и намењена је искључиво очувању изворних природних вредности, уз ограничену могућност коришћења у научноистраживачком раду и ограниченим активностима на едукацији.

У зони II степена заштите, којом је обухваћена површина од 8.218,59 ha (23,60%), природних и незнатно измењених природних простора, са основном наменом очувања и унапређивања постојећих природних вредности, постоји могућност ограниченог коришћења, између осталог и у туризму. Основни видови туризма на овим просторима су еколошки туризам, организован кроз пешачење у природи и упознавање са присутним природним вредностима, фото-туризам, ограничени ловни туризам, а искључује се масовни туризам (Ђармати, 2006).

У зони III степена заштите, којим је обухваћен највећи део простора заштићеног природног добра – 24.256,93 ha (69,65%), дозвољавају се и сви остали видови туризма који неће негативно утицати на целокупно заштићено добро. У оквиру зоне са режимом III степена заштите, налазе се и садашњи излетнички пунктови какав је на пример Девојачки бунар, као и потенцијални туристички локалитети (Буторац, Хабијан-Микес, Видер, 2002).

ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА ТУРИЗМА У ДЕЛИБЛАТСКОЈ ПЕШЧАРИ

На простору Специјалног природног резервата, на примеренији су екотуризам и тзв. пустиловни туризам. Међутим, ако се за критеријум поделе узме **дужина боравка**, онда се доминантно ради о **излетничком туризму** (полудневни или целодневни) без обзира о ком селективном облику туризма је реч, при чему је неопходно обезбедити не само разгледање већ и **доживљај** који ће се памтити (Бакић и др., 2010-2011).

Према својој туристичкој физиономији и функцији, Делиблатска пешчара се може окарактерисати као полицентрична туристичка микрорегија у којој су лока-

литети Девојачки бунар (1), а потом Омладински спортско рекреативни и едукациони центар Чардак (2) и насеље Шушара (3), центри те микрорегије. Локалитети ван ових центара својим претежно куриозитетним и сазнајним туристичким атрибутима привлаче госте који у Девојачком бунару претежно бораве викендом, а у Чардаку и Шушари боравак превазилази временско ограничење викенда.

Поменути локалитети су узети као туристички приоритетни јер се налазе на ободу Резервата, тако да туристи својим дужим боравком не могу да угрозе централне делове Пешчаре који су под строгом заштитом. Такође овде постоје објекти који се могу уз мања улагања адаптирати за стационарни боравак туриста. Значајна је чињеница да би се локално становништво на овим локалитетима или близу њих могло укључити, на непосредан или посредан начин, у организацију туристичке понуде и тиме имати извесне користи. У вези с тим постоји мишљење неких стручњака да би то могло утицати на смањење емиграције.

За излетничка кретања посебан значај имају највиши делови појединих дина који су окарактерисани као видиковци. Видиковци су, у југоисточном делу, тзв. Ниске пешчаре: Велики брег, Кеја Лакулуј, Црни врх; а у делу Високе пешчаре су - Загајичка брда, Главосуљ, Три хатарнице, Кујбул, Николиначки брег, Велика Тилва и Плуц. Велики брег је уз обалу Дунава близу села Дубовца где је и риболовачки ревер. Кеја Лакулуј је југоисточно од Чардака и налази се у склопу обележених пешачких стаза које се настављају на овај локалитет. Црни врх је на средини дужине пута који спаја Шушару и Делиблато. Загајичка брда чине истурени, крајње источни део Пешчаре према долини Караша односно сада канала ДТД. Гласовиљ, Три хатарнице, Кујбул и Николиначки брег су у северном делу, а Велика Тилва и Плуц су у непосредној близини Девојачког бунара. Сви видиковци се налазе у контакту са излетничким итинерерима (Бакић и др., 2010-2011).

Завод за заштиту природе Републике Србије, после дефинисања граница Резервата, ради на даљој валоризацији природних вредности Делиблатске пешчаре, на локалитетима Хатавице, Дубовачки рит, Лабудово окно (Стеванове равнице) ушћа Караша и Нере, Ада Чибуклија и Ада Жилава, Кајтасовачке ливаде, Думача, Загајичка брда, Велика и Мала пустара - пашњаци северно и јужно од села Шушаре, Брандибул, Државни песак, Векерле и још неколико мањих локалитета уз ободни део границе Резервата. Основни циљ предложеног проширења граница Резервата јесте да се укупан биодиверзитет обода Делиблатске пешчаре обједини у једну природну целину са централним делом Пешчаре. На тај начин у Резерват би се укључили и простори који представљају важна пребивалишта и миграторну станицу птица мочварица, као и природна мрестилишта бројних врста ихтиофауне (Ђармати, 2006).

Управљач СРП Делиблатска пешчара утврдиће и уредити стазе за различите модалитете кретања, како би се повећала приступачност пешчаре и повезале најатрактивније зоне, комплекса и видиковаца.

Истраживања су показала да у Пешчари породична, групна или организовања кретања углавном реализују чланови планинарских друштава. Врло често се пешачења по Пешчари налазе у интегрисаном споју са атрактивним околним теренима, а пре свега са планинарењем по Вршачким планинама, односно освајањем

њем Гудуричког врха (641 m), највишег врха у Војводини али и посетом других, туристички атрактивнијих делова јужног Баната (долине Дунава, Караша, Нере и др.). Осим тога, организатори излета су и друге стручно-туристичке асоцијације које чине факторе и елементе туристичких кретања или се баве истраживањима и решавањем проблема заштите ретких и осетљивих компонената природно-географских комплекса.

ЕМИТИВНИ ЦЕНТРИ ВАН ПЕШЧАРЕ И ИНТЕРНИ СПОРТСКО-РЕКРЕАТИВНИ ЛОКАЛИТЕТИ КАО ПОЛАЗИШТА ИЗЛЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА

Излетнички итинерери на Делиблатској пешчари могу бити класификовани према врстама средстава кретања, дужини итинерера, степену организованости излета, итд.

Излети, које смо окарактерисали као примарне, одвијају се из околних градских насеља који се налазе у њеној ближој или даљој околини. У ове емитивне центре спадају Београд, Панчево, Ковин, Вршац, Бела Црква, Алибунар, Банатски Карловац, Ковачица и неколико мањих насеља сеоског карактера.

У стационарне туристичке локалитете специјализоване намене који се налазе уз периферни део Пешчаре спадају:

- Школско рекреативни центар „Делиблатска пешчара“ – Чардак;
- Рекреативни локалитет и викенд насеље Девојачки бунар;
- село Шушара као и други мање посећени локалитети.

Школско рекреативни центар „Делиблатска пешчара“ – Чардак, смештен у шумовитом југозападном делу Специјалног резервата природе Делиблатска пешчара, на свега 7 km од села Делиблато, отворен је 2010. године. Намена Центра је да кроз презентацију и организовану едукацију о принципима одрживог газдовања, надзору и управљању, повећа свест корисника подручја ка неминовности заштити природе и спречавању опадања биолошке разноврсности, а тиме приближи Резерват стандардима Европске уније. Састоји се од управне зграде, ресторана капацитета око 500 особа, 7 павиљона (два реновирана, са 130 лежајева), 3 групе дунгалова, помоћних објеката, терена за мале спортове и пратећих садржаја. Оснивање мултифункционалног Едукативног центра, окруженог обележеним стазама које су опремљене информативним таблама, одмориштима и осматрачницама, омогућује употпуњен боравак у природи првенствено ђацима, студентима и стручњацима из области геонаука и биолошких наука. Овде ће се моћи добити информације и потражити помоћ, узети пропагандни материјал, купити аутентични сувенири и припремати локални и међународни пројекти.

Пешчара се надгледа модерним системом видео-надзора. Цена за наставу у природи, према подацима из маја 2012. године, на бази седам пуних пансиона износи 6.850,00 динара. У оквиру седмодневног борава нуде се следећи садржаји:

пешачке туре и упознавање флоре и фауне (снимање птица), излет до хранилишта; еко-радионице (сликање, израда украсних предмета од природног материјала); спортски сусрети, излет до Делиблатског језера, такмичење у пецању, вожња фијакером, упознавање пољопривредног домаћинства. У зависности од потреба посебно се договарају, односно организују и друге услуге: лекар, рекреатор, стручни пратилац и водич кроз Пешчару, јахање коња.

Девојачки бунар је викенд насеље у општини Алибунар. Има око 50 стално насељених домаћинстава и око 1.200 стамбених објеката за одмор и рекреацију. Поред више туристичких објеката, пансиона и ресторана, као што су хотел „Плава Дама“, Угоститељски објекат „Горански дом“, објекат „Сликарска колонија“, постоје и два отворена базена са термалном водом.

Објекат *„Сликарска колонија“* користе сликари у периоду када се одржава традиционална „Сликарска колонија Делиблатски песак“. Објекат је у добро очуваном стању и уз мању адаптацију прикладан је као допунски смештајни капацитет.

Ауто-камп и *кампини* налазио се у близини „Горанског дома“ и раније је био кориштен природни плато. Данас је камповање замрло, а пошто је ова функција од значаја за развој туризма покренута је иницијатива да се поново тај део преуреди у ауто-камп.

Викенд куће имају велики значај на простору Девојачког бунара и налазе се на индивидуалним поседима. Има их око 1.200 и највише се користе викендом, данима празника и током лета. Власници су становници општине Алибунар, Панчева и Београда, углавном више и високе платежне моћи (Бакић и др., 2010-2011).

Село Шушара, са око 350 домаћинстава, једино је село које се налази унутар СРП Делиблатска пешчара (мада је изузето из заштићеног подручја). Сеоска католичка црква Свети Ласло располаже са смештајним капацитетом од 40 кревета, док је и већина кућа у селу отворена за смештај туриста. Шушара викендима дуплира број становника – викендаша, јер је позната и као ваздушна бања. Ловачка кућа „Фламунда“ једна је од најстаријих и најрепрезентативнијих у региону и у њој сваке године, 14. фебруара, мештани организују традиционални „Ловачки бал“ који окупи више стотина гостију. Развој туризма у Шушари, али и укључивање у туристичке токове и села Кајтасово и Гребенац, треба да подстакне туристичко активирање атрактивних природних и еколошких предела Загајичких брда и Думаче.

Викендица Марина налази се у селу Дубовац уз саму обалу Дунава. Састоји се од 3 двокреветне собе, два купатила и дневног боравка, а омогућена је употреба кухиње.

Шумска кућа „Будамара“ налази се у југоисточном делу Специјалног резервата природе Делиблатска пешчара. Смештена је на 32 km од Ковина и 15 km од Беле Цркве. На 28 ари плаца борове и багремове шуме смештен је апартман категорије три звездице и капацитета 7 лежаја (Бакић и др., 2010-2011).

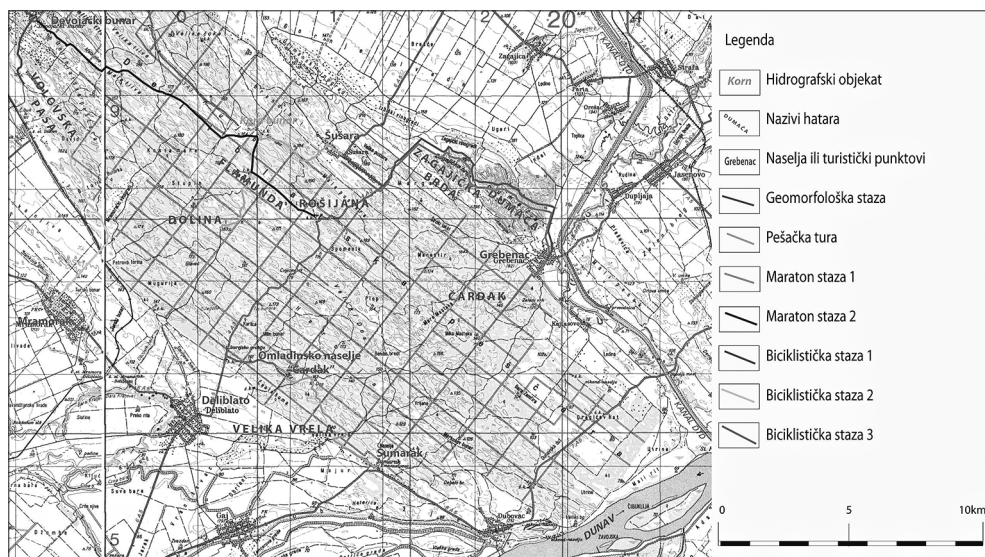
МРЕЖА ИЗЛЕТНИЧКИХ ИТИНЕРЕРА

Узимајући у обзир режиме заштите на овом простору, у формирању излетничких итинерера је учествовало више фактора. Кључну улогу у њиховом планирању и избору одређених врста туристички атрактивних атрибута и степен еколошке осетљивости најважнију улогу је имао Завод за заштиту природе Србије, односно Војводине. У просецању стаза најважнију улогу су имали ЈП „Војводинашуме“ и Шумско газдинство „Банат“ из Панчева, а о обележавању излетничко-еколошких стаза брине се Планинарско друштво „Јеленак“, такође из Панчева, уз помоћ и сарадњу чланова других планинарских друштава.

Од Омладинског спортско-рекреативног центра „Делиблатска пешчара“ Чардак дисперзивно се разгранавају следеће обележене пешачке стазе:

- Стаза 1. **Чардак – Врела**: кружна пешачка стаза дужине 12 km.
- Стаза 2. **Борови бреј**: пешачка стаза у облику осмице, дужине 15 km. Стаза је погодна и за бицикличку (off road) вожњу као и за кондиционо трчање.
- Стаза 3. **Којривић**: кружна пешачка стаза дужине 7 km.
- Стаза 4. **Сйаза радосйи**: кружна пешачка стаза дужине 5 km.
- Стаза 5. **Еко-сйаза**: кружна стаза дужине 3,5 km.
- Стаза 6. **Сйаза здравља**: кружна стаза дужине 3,5 km.

Поменуте обележене **пешачке стазе** показују да се излети могу одвијати на ободу заштићеног простора, али и у деловима, односно зонама специјалне заштите. Излетничке посете које би се могле означити као **туризам специјалног интересовања**, могле би се односити на обилазак локалитета, као што су Рошијана, Црни врх,

Слика 1. Излетничке стазе и рецептивни објекти у Делиблатској пешчари

Аутор: Т. Лукић

Корн са мањим групама (10-12 лица) и локалним водичем. Осим тога, овакве просторе посећују стручњаци и љубитељи природе и у том случају се мора рачунати да водичи буду у могућности да своју улогу реализују на високом стручном нивоу.

Организовање пешачких тура се може односити на посету и посматрање станишта птица пчеларица, слепог кучета, текунице. Такође, то могу бити туре организоване за децу и омладину. Имале би образовни карактер, на пример, и у том смислу постојале би геоморфолошке, хидролошке, ботаничке, орнитолошке и сличне стазе, зависно од предмета интересовања.

Пример геоморфолошких стаза су стазе формиране на потезу Шушара – Думача - Загајичка брда - Гребенац. Орнитолошка стаза би могла постојати у простору уз Дунав или би то могло бити посматрање орлова шетњом по Пешчари (орла кликташа, орла крсташа), степског сокола и сл.

У рејону Дунава, излетнички туризам би се односио на вожњу чамцем, обилазак и посматрање птица, вожњу скелом од Старе Паланке (Банатске Паланке) до Рама, вожњу ушћем Караша, које је претворено у канал, потом ушћем Нере и сл.

Излетнички туризам је до сада био организован од стране планинарских друштава, туристичких агенција у матичним местима туриста, разних друштава истраживача, љубитеља природе, уз сарадњу са локалним службама, шумарима. При томе је важило правило да се он мора организovati уз одређен респект према природном окружењу.

Излетнички туризам у специфичним условима које пружа Пешчара у више сегмената може имати авантуристички карактер. Карактеристичан је за летњи период. Обухвата активности, као што су:

- фото-сафари (вожња теренским возилима по Пешчари),
- вожња бициклима по обележеним стазама,
- летење параглајдерима, где би тачка полетања била на Загајичком брду,
- јахање коња, и др. (Бакић и др., 2010-2011)

Пешачење се релизује самостално дуж обележених стаза или уз учешће адекватне водичке службе ако су кретања сложенијег карактера. Ове туре би се могле организovati практично током целе године, за туристе који бораве у објектима на ободу Пешчаре. Програм ових тура би требао да буде свима доступан. Како би групе биле формиране на основу интересовања туриста, значи без претходног селектовања клијентеле на основу старосне доби, било би добро да стазе буду средње дужине и тежине.

За оне посетиоце са више кондиције и жеље, потребно је понудити пешачке туре нешто већег обима тежине. Једна оваква тура могла би се одвијати следећим правцем: Долина–Корн–Шушара, дужине око 10 km или Фламунда – Корн – Девојачки бунар.

Поједине од њих могу имати карактер маратона који би обухватао итинерер Шумарак – Врела – Омладинско насеље Чардак, Рошијана – Фламунда – Корн – Девојачки бунар.

Током зиме се такође организују неке активности, али не толико богатог садржаја као у сезони од априла до октобра. Активности у зимском периоду годи-

не би за сада требале да имају пробни карактер, и њихов циљ је истраживање величине и квалитета тражње и интересовања туриста. Ходање на скијама, за који би био најпримеренији потез Рошијана–Фламунда, као и за пешачке туре, или једноставно пешачење уз освежење на успутним станицама, били би организовани за шири круг посетилаца. За сада се показало да током зиме активности треба да имају организовани карактер и чине део активности планинарских и спортских друштава који су стационарно везани за Чардак док се излетничка кретања везују за спортско-рекреативне активности. Том приликом се показало да праћење традиције локалног становништва (Делиблато, Шумарак, Шушара) – вожња запрежним санкама уз запрегу са прапорцима – представља јединствен доживљај у снеговитом зимском пејзажу.

Вожња теренским возилима би се одвијала по меким путевима дуж целе Пешчаре, изузев локалитета првог режиме заштите и овом вожњом би се туристима указало на поједине локалитете без већег задржавања. Овај вид кретања треба искључиво да има особине freewheeling-а. Правило је да се користи теренско возило колико је неопходно да се на нека тешко приступачна места стигне, да нешто што би иначе било ван домашаја физичких могућности одређеног лица, постане доступно. На овом путовању излетник може са собом да понесе више хране, опреме и слично, на дужи рок, како би имао бољу аутономију од услужних објеката и опуштено се посветио интересовањима. За кретања по овој дестинацији најпогодније је употребљавати теренска возила за савлађивање дужих растојања око Резервата, на путу Шушара–Делиблато, који је, иако асфалтиран, врло је узан, кривудавак и на многим местима оштећен. То се односи и на путеве са меканом подлогом али довољно широким да се њиме може проћи возилом, путеве са откритим и растреситим песком или интреколинским депресијама које су замочварене, у коме се путничка возила лако заглибљују и сл.

Бицикличке и мотоцикличке стазе се углавном користе дуж следећих праваца:

- Волowska паша – Девојачки бунар и сл. У ужем смислу стазе се претежно усмеравају тако да буду различитог степена тежине или бар различите дужине за шири круг туриста, рекреативаца.
- Северни део Пешчаре – велики круг (42 km, 250 m успона, асфалт/макадам) релација Мраморак – Девојачки бунар.
- Северни део Пешчаре (околина Девојачког Бунара) – мали круг (27 km, 100 m успона, макадам).
- Средишњи део Пешчаре (Чардак – Гребенац – Загајичка брда – Шушара – Корна) – велики круг (64 km, 400 m успона, асфалт/макадам).

Вожња бициклом би требало да има особине freebiking-а. Овај вид активности се по заступљености налази на другом месту, после пешачења. Freebiking нема никакве везе са такмичењима било које врсте, нити са удружењима или било каквим обликом друштвене активности и повезивања са другим организацијама. Интересенти су савремена врста номада, који путују увек отворених чула, довољно су радознали и спонтани да стану на локалитетима који су им привлачни.

Делиблатска пешчара нема смештајних и туристичких објеката, ако изузмемо ловни туризам који контролишу „Војводинашуме“. Исто као и у другим деловима Србије, ловном туризму не одговара кретање туриста и бициклиста због ометања дивљачи. Још једна отежавајућа околност је недостатак или мањак водених извора. Пошто бицикличка популација није много захтевна око смештаја, ретко је склона прављењу буке и нереди, то Пешчара пружа већу шансу за праву бицикличку авантуру узимајући у обзир на стотине стаза и путева испреплетаних међусобно.

Јахање коња чини ексклузивнији део туристичке понуде Делиблатске пешчаре. За сада је оно део спортско-рекреативне понуде на Чардаку и локалитету Девојачки дунар. Ове активности захтевају и стручно особље које би заинтересоване подучавале јахању. Туристи би били упућивани на део према Воловској паши и Долини.

ОРГАНИЗАЦИОНИ ФАКТОРИ ИЗЛЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА

Организовањем излета се дави већи број асоцијација:

- Туристичка организација Алибунар
- планинарска друштва Србије
- основне, средње школе и високошколске установе
- еколошке организације
- спортска друштва

Туристичка организација општине Алибунар основана је 1996. године са следећим циљевима: подизање нивоа квалитета туристичких и комплементарних садржаја, стварање атрактивног туристичког амбијента, покретање и организација активности у циљу побољшања квалитета услуга у туризму, развој туристичке културе и заштита и унапређење животне средине. Туристичка организација општине Алибунар посетиоцима пружа водичке службе, организовање разноврсних манифестација које се одржавају током целе године. Поседна пажња је посвећена локалитету Девојачки дунар који припада овој општини и где се посвећује пажња организацији излетничких кретања у спортско-рекреативном делу и простору где се налазе кућа за одмор и рекреацију.

Планинарска друштва Србије организују излетничке туре чије је полазиште локалитет Чардак. Излети су једнодневни или дводневни, подразумевају посету Вршачким планинама и Белоцркванским језерима, док активности у Пешчари обухватају кретања од локалитета Чардак и преко неколико одабраних обележених пешачких стаза у југозападном делу Пешчаре. Програми посете су искључиво ствар плана одређеног планинарског друштва. Код већине друштава главни део аранжмана обухвата освајање Гудуричког врха на Вршачким планинама. Излети стазама Пешчаре могу бити стављени у први план путовања или предмет узгредне посете.

Образовне установе углавном полазе од локалитета Чардак и излетничке активности везују за околне стазе које су добро обележене, праћене видео надзором и имају добру и стручну водичку службу. Њихов обилазак Пешчаре има и стацио-

нарни карактер с обзиром на потребе за испуњавањем рекреативног и едукативног програма.

Еколошке и стручне организације из земље и иностранства стационарно бораве у виду еко-кампа на локалитету Чардак, одакле предузимају специјализована пешачења по терену како би упознали биљни и животињски свет односно његове специфичности. Они долазе уз сагласност и надзор Шумског газдинства „Банат“ из Панчева и жеља им је да раде на формирању и уређењу информативног центра.

Знатан подстицај за развој излетничких кретања у функцији представља ангажовање еколошких покрета из европских земаља. Група младих Европљана борави последњих година, углавном током августа, на поменутој локацији како би адаптирало старе шумарске објекте и околни терен за градњу еколошког информативног центра. Њихов рад надгледају и технички воде стручњаци из Шумског предузећа „Банат“ из Панчева. Млади су из Немачке, Шпаније, Француске, Италије и Хрватске и других земаља. Групу чине истакнутији активисти еколошких покрета у својим земљама. Овај простор им се допада због значајних сазнајних и куриозитетних атрибута, великих али неискоришћених потенцијала за развој еколошког туризма и изабран је међу бројним сличним европским дестинацијама.

Сиорџиска друштва организују вишедневни боравак у Чардаку и Девојачком бунару где користе услугу хотелијерско ресторатерских објеката, објеката за спорт и рекреацију. Од ових центара уз поштовање режима програма тренинга користе услуге водича који их проводе по одређеним деловима у систему обележених пешачких стаза. Активности спортских друштава одвијају се током целе године.

ОРГАНИЗОВАНА ИЗЛЕТНИЧКА КРЕТАЊА

Поменуте асоцијације организују једнодневне или дводневне излете по Делиблатској пешчари и просторно блиским комплементарним туристичким дестинацијама. Наводимо примере излетничких кретања која се редовно, у аранжману једне организације, једном или више пута у току године реализују. Међутим, знатно су бројнији излети који се не реализују на тај начин, већ их организују и у њима учествују групе, обично младих људи, који се договарају или међусобно један другог подстичу износећи сопствена искуства, посредством друштвених мрежа. Најчешће су то љубитељи природе, пешачења, бициклизма, мотоциклизма и авантуристи. Ова врста излетничких подухвата временом добија своју физиономију, јер се разменом искустава одређују итинерери који су атрактивнији, проходнији, економичнији са становишта еколошких, техничких и демографских критеријума, на супрот онима који спадају у категорију непожељних.

Први пример је **једнодневни излет планинарских друштава из Београда**. Планинарска друштва организују излете од емитивног центра, преко насеља уз обод Пешчаре до локалитета који подразумевају кретања обележеним пешачким стазама.

Други пример представља **путовање у организацији планинарских друштава Поштар и Железничар из Новог Сада**. Обилазак Пешчаре је организован сва-

ке године у јесењем периоду. Обично у излету учествује по 20-30 учесника из планинарских друштава.

Постоје излети, углавном дводневни, у оквиру којих је предвиђена и посета Делиблатској пешчари, али је она кратка, у транзиту и има карактер информативног упознавања са битнијим специфичностима Пешчаре. Пример представља **дводневни излет планинарских друштава из градова централне Србије на релацији Ковачица – Вршац – Бела Црква – Делиблатска пешчара.**

Дводневни излет у организацији Планинарског друштва из Суботице организује се крајем септембра и обухвата суботу и недељу, с тим што је један дан посвећен Пешчари а други Вршачким планинама (www.suplaninari.co.rs)

КОМБИНОВАНА СТАЦИОНАРНА И ИЗЛЕТНИЧКА ТУРИСТИЧКА КРЕТАЊА

Излети се могу организовати као саставни део вишедневног боравка у центру стационарног туризма као што је Чардак. У основи то су вишедневне спортско-рекреативне активности на Чардаку уз излетничка кретања по Пешчари. Један пример таквог боравка и активности је камп у организацији асоцијације „Колектива“. Камп се одржава почетком јануара и траје четири дана. Тема су спортске игре, борилачке вештине и вештине боравка у природи познатији као „Combat & Survive“. Смештај је на бази пуног пансиона са појачаном исхраном (за спортисте) у четворокреветним и шестокреветним собама.

Туристичка организација Алибунар у сарадњи са спортским савезом општине Алибунар и Културним центром организује Првомајски уранак на Девојачком бунару. Организатори се обраћају љубитељима природе, излетницима и спортистима. Манифестација се организује сваке године и обухвата организацију низа културних, спортских и туристичких активности, као што су обилазак Етно-села и јединствене црквике брвнаре у Банату; пешачке и бицикличке туре; турнир у малом фудбалу, кошарци и одбојци; културно-уметнички програм и гостовање фолклора свих националних мањина на територији Војводине.

ПРЕДЛОГ ЗА АФИРМАЦИЈУ КУЛТУРНИХ ИЗЛЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА

Специјализоване културне руте на простору Пешчаре нису заживеле јер се она до сада искључиво прихватала као природно-географски комплекс. Културно-историјска добра су претежно учавана у оквиру постојећих излетничких рута. У том смислу треба изабрати најатрактивније детаље пешчарског села Шушаре и њих ставити у фокус организованих или неорганизованих излетничких рута. Најоптималније решење је презентација села под вођством локалних водича са аспекта самосвојности насеља и живота његових становника у центру Пешчаре. Други објект у оквиру културних рута чине остаци омладинског насеља „Паја Маргановић“. Евокативни значај овог добра почива на обележавању успоме-

не и историјских чињеница о учешћу добровољачких омладинских бригада у организацији и реализацији радних акција у обнови делова земље разрушених током Другог светског рата.

У културну руту треба укључити посету споменику Јеврејима стрељаним крајем Другог светског рата. Потребно је да ЈП „Војводинашуме“ и јеврејске асоцијације које се баве истраживањем холокауста сакупе поуздане податке о догађајима који су се збили и који су претходили стрељању 430 Јевреја у непосредној близини омладинског насеља Чардак. Споменик није до сада евидентиран у туристички водичима и налази се само у топографским картама под називом „Јеврејско гробље“.

ЗАКЉУЧАК

Излетничка кретања по Делиблатској пешчари треба прихватити као саставни део кретања усмерених према групи туристичких микрорегија у јужном Банату различите функционално-туристичке усмерености – Вршачке планине, Белоцркванска језера, јужнобантски део Подунавља итд.

Излетничка кретања значајно утичу на смањење притиска и анулирање диспропорције између велике концентрације гостију и релативно малог броја елементарне туристичке понуде у централним туристичким локалитетима Пешчаре, готово оних који се налазе под одређеним режимом заштите. Такође, ова кретања треба усмерити ка линеарним, обележеним итинерерима који својим морфологијом и распоредом атрактивних тачака изнуђују редуцију посетилаца и обогађују садржајност туристичке понуде читаве дестинације али у границама индикатора одрживог туризма.

Формирањем нових туристичких локалитета, за шта постоје природне и антропогене туристичке вредности у широј зони Пешчаре и повећањем њихове доступности, дошло би до афирмације излетничких кретања у читавој дестинацији. Оваквим развојем излетничког туризма остварило би се не само растеређење центра, већ би се туристички активирале и оне руралне средине у којима до сада туризам није био значајна делатност.

На овај начин генерисана излетничка кретања, поред наведених позитивних ефеката, довела би до повећаног задовољења културних и рекреативних потреба гостију, што би допринело одрживом развоју туризма читаве дестинације.

ЛИТЕРАТУРА

- Bakić, O. i dr. (2010-2011). *Identifikacija potencijala za razvoj turizma na području SRP Deliblatska peščara*. EDUCONS University, Fakultet poslovne ekonomije Sremska Kamenica.
- Бранков, Ј. (2010). *Еколошки туризам у заштићеним објектима природе у Банату*. Географски институт “Јован Цвијић“ САНУ, Београд

- Букуров, Б. (1970). Насеља у јужном Банату. Зборник за природне науке, 39.
- Bukurov, B. (1984). *Geomorfološki problemi Banata*. VANU, Radovi, knjiga II. Odeljenje društvenih nauka i umetnosti, Novi Sad.
- Butorac, B. (1999). *Specifics of Floristic and Vegetational Diversity of the Sandy Habitats in Vojvodina*. Naturschutz im pannonischen Raum, Sanddunen als Lebensraum: 31-36. Vienna.
- Butorac, B., Habijan-Mikes, V. (1997). *Peščarska područja Srbije – Deliblatska i Subotičko – horgoška peščara*. Zavod za zaštitu prirode Srbije, JP „Srbijašume”, JP „Palić – Ludaš“, Beograd, 71 pp.
- Butorac, B., Habijan-Mikes, V., Vider, V. (2002). *Opstanak peščara u Vojvodini*. pp 92. Subotica
- Ђармати, З. (2006). Подручје посебне намене Специјаног резервата природе Делиблатска пешчара, *Просјорни план, АП Војводина*, Покрајински секретаријат за архитектуру, урбанизам и градитељство, Нови Сад.
- Filipović, D., Ђorđević, D., Stanković, D. (2001). *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*. Asocijacija prostornih planera Srbije, Beograd.
- Galičić, V. (1999). *Rječnik ugostiteljsko-turističkih pojmova*. Rijeka
- Grupa autora (1998). *Predlog za zaštitu prirodnog dobra „Deliblatska peščara” kao specijalnog rezervata prirode*. pp.154, Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, Novi Sad
- Hunyiker, W., Krapf, K. (1942). *Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre*, Zürich
- Jovičić, Ž. (1980). *Osnovi turizmologije*. Naučna knjiga, Beograd
- Lazić, L., Pavić, D., Stojanović, V., Tomić, P., Romelić, J., Pivac, T., Košić, K., Besermenji, S., Kicošev, S., (2008). *Zaštićena prirodna dobra i ekoturizam Vojvodine*. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, 1-272.
- McDaniels, T. Trousdale, W. (1999). Value-focused thinking in a difficult context. *Planning tourism for Guimarães, Philippines: Interfaces*, Vol. 29, Iss. 4, pp. 58-70
- Meteorološki godišnjaci (1951-1990)*. Savezni hidrometeorološki zavod Beograd.
- Mikes, M., Savić, I., Habijan-Mikes, V., Mikes, B. (1988). *A földikutyá tér-és időbeli vizsgálata a Deliblati homokpusztán*. I Magyar Ökológiai Kongresszus, Előad. Kivonat, 127, Budapest
- Miliker, F. (1921). *Letopisi opština Podunavske oblasti*. Pančevo.
- Милојевић, Ж. Б. (1949). *Прилози географији Банатски пешчаре*. Поседна издања САН, Географски институт, књ. 1, Београд.
- Milosavljević et al. (1994). Podzemni resursi Deliblatske peščare. *Deliblatski pesak, Zbornik radova VI*, Specijalni prirodni rezervat Deliblatska peščara, Šumsko gazdinstvo „Banat“, Pančevo.
- Obradović, M., Boža, P., Panjković, V., Stanojev, R. (1984). Diferencijalne biljke Subotičke peščare prema Deliblatskom pesku. *Zbornik radova Prirrodno-matematičkog fakulteta, Novi Sad, ser. biol.*, 14, 69-79.
- Obradović, M., Panjković, V., Budak, V. (1982). Neke sličnosti u flori Deliblatske i Subotičke peščare. *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke* 62.
- Romelić, J., Tomić, P., Kicošev, S. (1998). Spacial natural Reserve of Banat Sandy Terrain – Projection and Development of Eco-Tourism, *Geographica Pannonica*, International scietific journal, 2/98, 47-50.

- Romelić, J., Tomić, P. (2003). Specifičnosti geografske sredine kao faktor razvoja ruralnog turizma u Banatskoj peščari. *Drugi Forum „Ruralni turizam i održivi razvoj Balkana“*, PMF, Ekonomski fakultet, Kragujevac, 7-9.05.2003, str. 187-192.
- Romelić, J., Tomić, P. (2000). Geografski problemi razvoja sela u specifičnom zaštićenom okruženju Banatske peščare: *Šesti međunarodni naučni skup „Vlasinski susreti 2000“, VI International Conference „Vlasina Encounters 2000“, Budućnost ruralnih područja, rezimei referata, The future of rural Regions, Summaries of papers and Proceedings*, Dejan-Vlasotinac, 31.08-2.09.2000. (apstrakt), str. 54-54.
- Savić, I., Habijan, V., Mikes, M. (1985). The pattern of distribution of the species *Microspalax leucodon* in Vojvodina, Yugoslavia: *Acta Zool. Foenica* 170, 213-214, Helsinki
- Savić, I., Habijan-Mikes, V., Mikes, M., Mikes, B. (1984). Dinamika prostornog rasporeda i gustine populacija vrste *Nannospalax leucodon* (Nordmann, 1840) na Deliblatskom pesku: *Knjiga II Radova i rezimea III Kongresa ekologe Jugoslavije*, 199-203, Sarajevo
- Sylberger, T. (2003). *Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites*, Lord Cultural Resources Planning and Management Inc
- Tomić, P., Romelić, J., Kicosev, S., Stojanović, V., Pajović, T., Pavlica, K., Vider-Milošević, V., Mikes, B., Habijan-Mikes, V., Vukadinović, B. (1999). Biotope mapping and creating a database for the Special nature reserve Deliblatska peščara. *Naturschutz im pannonschen Raum: Sanddunen als Lebensraum*, Conf. pap. 50-53, Wien
- Vanić, M., Stojakov, B. (1994). Opremljenost Deliblatske peščare. *Deliblatski pesak, Zbornik radova VI, Šumsko gazdinstvo „Banat“*, Pančevo, str. 173-177.
- Vukonić, B., Čavlek, N. (2001). *Rječnik turizma*. Masmedija, Zagreb
- Webster, M. (1973). *Webster's New Collegiate Dictionary*, G. & C. Merriam company, Springfield
- WTTC/WTO/EC (1995). *Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry – Towards Enviromentally Sustainable Development*, Oxford
- Živković, S., (1972). *Zemljišta Vojvodine*. Institut za poljoprivredna istraživanja, Novi Sad.

www.kolektiva.com
 www.suplaninari.co.rs
 www.turismologija.co.rs_Vuk Garača